

СТУДІЇ

Микола ЛИТВИН

ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ТА ГРОМАДСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЯРОСЛАВА ІСАЄВИЧА

У повідомленні, виголошеному на наукових читаннях імені академіка Я. Ісаєвича 12 березня 2011 р., проаналізовано науковий доробок ученого, присвячений польсько-українським відносинам від найдавніших часів до сьогодення.

Ключові слова: Ярослав Ісаєвич, історіографія, українсько-польські відносини, військово-політичне протистояння, культурні взаємини.

Mykola LYTUVYN

UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN JAROSLAV ISAEVYCH'S AKADEMIC LEGACY AND PUBLIC ACTIVITIES

In message that was presented at Y. Isayevych scientific readings 2011 was analyzed scientific creation of scientist, that was devoted to polish-ukrainian relations from ancient times to present days.

Key words: Yaroslav Isaevych, historiography, Ukrainian-polish relations, military-political confrontation, cultural mutual relations.

Пропоноване повідомлення не є систематичним аналізом полонійних чи міжнаціональних студій багатолітнього директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, академіка НАН України Ярослава Ісаєвича (1936–2010), бо вони потребують професійного аналізу не одного фахівця історії, а лише окреслює знакові моменти і дражливі сюжети співжиття двох сусідніх народів, їх історичних взаємообразів. Зокрема українсько-польські відносини у княжу добу вчений розглядав насамперед крізь призму геополітики Галицько-Волинської держави, міжетнічних взаємин у середньовічному Львові – давньому центрі книгописання, друкарства та шкільництва¹. В останнє десятиліття Я. Ісаєвич опублікував також низку наукових

¹ Ісаєвич Я. Польсько-українські і українсько-польські культурні взаємини: історіографія, періодизація, політичні аспекти / Я. Ісаєвич // Польща–Україна: історична спадщина і суспільна свідомість. Міжнародна наукова конференція (Кам'янець–Подільський, 29–31 травня 1992 р.). Тези доповідей. – Київ, 1992. – С. 39–43; Його ж. Українсько-польська

та публіцистичних статей, присвячених військово-політичному протистоянню на західних землях України напередодні та в період Другої світової війни.

До цього його спонукали численні польсько-українські дискусії останнього двадцятиліття в мас-медіа, науці, владних структурах, а також регулярні візити в Польщу до академічних середовищ Варшави, Кракова і, особливо, Любліна, де він заприятелював із відомим істориком-медієвістом, ветераном АК Єжи Ключовським. Чи не тому президія НАН України у 1993 р. призначила його співголовою Польсько-української історичної комісії при ПАН і НАНУ. Я. Ісаєвичу також належить ідея створення в Інституті українознавства Центру дослідження українсько-польських відносин (2007). У радянський час цією тематикою частково займався відділ історії соціалістичних країн під керівництвом тогочасного директора, а донедавна дипломата у Варшаві Володимира Чугайова. Щоправда, працювали в інституті й класичні полоністи Володимир Борис, Степан Трусевич та ін. Отже, пропозицію Я. Ісаєвича схвально сприйняли адміністрації президентів Л. Кучми та В. Ющенка (що підтвердили їхні Укази), а також Президія НАН України, науковці регіону, члени товариств “Надсяння”, “Холмщина”, “Лемківщина” (останні неодноразово запрошували вченого на свої конференції). Ярослав Дмитрович підтримував і місцевих краєзнавців, зокрема Ярослава Царука (Володимир), Івана Пуська (Луцьк), які написали тисячі спогадів очевидців подій Другої світової війни на Волині.

Молодому й зрілому Я. Ісаєвичу належать декілька розвідок про формування західної межі української етнічної території. Саме він підтримав Мирона Кордубу, який шляхом ретроспективного аналізу актових джерел встановив південну частину політичного кордону XIII–XIV ст. між Польщею та Галицько-Волинським князівством (вона збігалася з етнографічною межею розселення українців у наступних століттях)².

Зокрема люстрації (описи королівських маєтків і податкові документи), реєстри церков XVI ст. дають вірогідне уявлення про національний склад населення, поширення польських та українських антропонімів. І тому західний кордон української етнічної території проходив, на думку Я. Ісаєвича, через міста і села Межиріч, Волинь, Парчів, Красностав, Щебрешен, Крешів, Лежайськ, Дубно, Блажова, Ясенів, Дашно, Липинки, Королева Руська, Вірхомля, Шляхтова. Загалом же, русько-українська людність у княжі часи, наголошував вчений, усупереч різним натискам, відстояла свій західний кордон, здійснюючи водночас широку колонізацію степових просторів на сході та півдні³.

наукова і культурна співпраця // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. Конференція під патронатом Прем'єр-Міністрів України і Польщі (м. Київ, 25–27 червня 1999 р.): Зб. наук. праць / [відп. ред. Я. Ісаєвич]. – Київ, 1999. – С. 18–21; Його ж. Галицько-Волинська держава. – Львів, 1999. – 40 с.; Його ж. Львів: сторінки історії. – Львів, 2005. – 128 с.

² Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долиною Сяном / М. Кордуба // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові (далі – ЗНТШ). – Т. 138–140. – Львів, 1925. – С. 159–245.

³ Ісаєвич Я. Джерела про західні межі української етнічної території в період федералізму / Я. Ісаєвич // Український історичний журнал. – 1968. – № 12. – С. 78–84; Його ж.

На відміну від багатьох авторів, Ярослав Ісаєвич починає датувати литовсько-польську добу історії України не 1340 – роком захоплення королем Казимиром III (Великим) Львова, а 1387, коли, після походу Владислава Ягайла Львів та Галич визнали польську зверхність в обмін на підтвердження своїх привілеїв, Вітовт закріпився на Волині, яка ввійшла у Велике князівство Литовське. Про це він ще раз наголосив у чорнових нотатках до статті, яку готував до третього випуску збірника “Княжа доба”⁴. Зрештою, у першому томі “Історії Львова” вчений висловив не зовсім популярну в українській історіографії тезу про те, що Казимир таки рахувався з давніми традиціями самостійного державного існування Галицько-Волинського князівства. Зокрема, у 1350–1358 рр., наголошує дослідник, король згадує “королівство Русь”, титулюючи себе не лише королем Польщі, а й королем Русі. Отже, резюмує Я. Ісаєвич, питання про державно-правову форму окупації Галицько-Волинського князівства тоді ще не було вирішеним. Для цієї території карбувалися окремі монети з міським гербом, який пізніше був включений до королівського герба.

Реконструючи діяльність Ставропігійського та передміських братств Львова XVI–XVII ст., вчений згадує й аналогічні католицькі братства, показує їх вплив на організаційну структуру та засади самоврядування православних братств⁵. Водночас наголошує, що львівські братчики добивалися соціальних і національних прав у протистоянні з польськими урядовцями магістрату та господарями польських цехів. Власне з цією метою, стверджує дослідник, руські братчики неодноразово їздили до Варшави, зокрема до королівського двору і сейму. Спірні питання виносилися на місцеві сеймики шляхти в Галичі та Луцьку, генеральний сеймик шляхти і Руського воеводства у Судовій Вишні⁶.

Аналізуючи шкільництво середньовічного Львова, Я. Ісаєвич віддає належне діяльності католицької школи при парафіяльному костелі Вознесіння Діви Марії, яка з початкової у XV ст. перетворилася в середню. При цьому, зауважує він, від кінця XV до середини XVI ст. в іншій школі при костелі Святого Духа йшло суперництво за впливи між поляками та німцями. Об’єктивно аналізує дослідник й систему навчання та виховання Єзуїтського колегіуму, його релігійні та світські видання, видрукувані у власній друкарні. Тоді ж, у XVI ст., українським міщанам Львова теж вдалося отримати в магістраті дозвіл на відкриття власного

Формування західної межі української етнічної території // Історія української культури. У 5 т. Т. 2: Українська культура XII – першої половини XVII століть / [гол. ред. Я. Ісаєвич]. – Київ, 2001. – С. 28–32; Його ж. Територія і населення “Червенських градів” (X–XIII ст.) // Український історико-географічний збірник. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 71–83; Его же. “Грады Червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI в.) // Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи. – Москва, 1972. – С. 107–124.

⁴ Див.: Войтович Л. Видатний дослідник княжої доби / Л. Войтович // Княжа доба / [відп. ред. Л. Войтович]. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 3–5.

⁵ Ісаєвич Я. Успенське братство / Я. Ісаєвич // Історія Львова. У 3 т. – Львів, 2006. – Т. 1 (1256–1772). – С. 141–142.

⁶ Там само. – С. 145–146.

навчального закладу – при міському Успенському братстві. Не оминув увагою вчений діяльність давніх польських друкарень, насамперед Єзуїтського колегіуму, яка, щоправда, за тиражами поступалася друкарні Ставропігії. У XVII–XVIII ст. більшість книг у Львові надруковано польською та латинською мовами, дещо менше – церковнослов'янською та українською⁷. Я. Ісаєвич доводить, що польськомовна творчість українців у XVII ст. не завжди свідчила про втрату національної самосвідомості авторами і видавцями, оскільки для тієї доби характерне використання як писемно-літературної не своєї, а чужої мови. “Мистецьке оформлення деяких польськомовних книг, – зауважив дослідник, – як і те, що українські друкарі виконували замовлення польських видавців, – свідчення того, що польсько-українські зв'язки в галузі друкарства не були односторонньо спрямованими”⁸.

Що ж до передачі польських топонімів, імен та прізвищ, то вчений вважав за доцільне подавати їх за усталеними в україномовній літературі версіями (Казимир, Ягайло, Любомирські, Володимирія, Перемишль, Жешів).

У 90-ті роки спільно з Інститутом слов'янознавства і балканістики РАН і Канадським інститутом історичних студій вчений започаткував упорядкування багатотомника “Документи російських архівів з історії України”⁹. На жаль, 1998 р. вийшов лише перший том, присвячений історії запорозького козацтва початку XVII ст., а фактично війні між Росією і Річчю Посполитою (збірник готували Леонтій Войтович, Лев Заборовський, Ярослав Ісаєвич, Франк Сисин, Аркадій Турилов, Борис Флоря). У цьому збірнику показано участь запорозьких козаків у прикордонній війні між Росією і Річчю Посполитою 1613–1617 рр., зокрема в поході П. Сагайдачного на Москву. При цьому не замовчано й про середовище козаків, прибічників “проросійської” орієнтації. Власне матеріали цього збірника є вагомим внеском у висвітлення всієї палітри польсько-російсько-українських відносин як на рівні офіційної дипломатії, так і повсякденної ментальності.

Я. Ісаєвич також цікавився добою національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. Історик вважав, що посилення польських впливів у суспільно-політичному житті Галичини спричинили проросійські симпатії і навпаки. Водночас розглядав можливу федералістичну модель устрою Австро-Угорщини як один із способів розв'язання українсько-польського протистояння¹⁰. Він також цінував

⁷ Ісаєвич Я. Украинско-польские связи в истории Константинополя (1574–1648) / Я. Ісаєвич // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. – Москва, 1976. – С. 192–207; Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 222–229; Історія Львова. У 3 т. Т. 1: 1256–1772. – С. 171–190, 256–261.

⁸ Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. / Я. Ісаєвич. – Львів, 2002. – С. 229.

⁹ Документи російських архівів з історії країни. Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. / [упор. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря]. – Львів, 1998. – 444 с.

¹⁰ Ісаєвич Я. Галичина у Габсбургській монархії: національно-політичні рухи і культурний плюралізм / Я. Ісаєвич // Українська література в Австрії, австрійська – в Україні. –

творчість Івана Франка, який популяризував українську ідею різними мовами, зокрема й польською¹¹.

На початку 90-х років директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України підтримав ідею започаткування системного польсько-українського наукового діалогу й став одним із організаторів міжнародного наукового зібрання у Лесній Підкові під Варшавою (7–9 червня 1994 р.)¹². Тоді він намагався актуалізувати не лише проблемні сторінки нашої спільної історії, але й факти єднання обох народів (союз 1920 р., антикомуністична боротьба 40–80-х років; публікації паризької “Культури”, насамперед Єжи Гедройца, який, до речі, у 30-ті роки був слухачем лекцій Мирона Кордуби у Варшавському університеті). У прикінцевому повідомленні зустрічі, яке він допізна опрацював з автором цього виступу, декларовано необхідність створення спільних наукових груп, які досліджуватимуть найскладніші сюжети новітньої історії; необхідність обміну науковими працями, архівними документами тощо.

Я. Ісаєвич був учасником міжнародних семінарів “Україна–Польща: важкі питання”, які по чергово проводилися в Україні (Луцьк, Львів) і Польщі (Варшава, Торунь); брав участь у дискусіях і особливо в підготовці протоколів узгоджень та розбіжностей між польськими та українськими істориками, що аналізували українсько-польське протистояння у першій половині ХХ ст. (діяльність радикальних українських середовищ, статус і політику польських військових осадників у міжвоєнний період, причин, перебіг і наслідки військово-політичного протистояння у роки Другої світової війни тощо)¹³. До речі, при розгляді подій міжвоєнного

Київ, 1994. – С. 163–171; Його ж. *Galicia and Problems of National Identity // The Habsburg Legacy: National Identity in Historical Perspective*. – Edinburgh, 1994. – Р. 37–45; Його ж. *Федералізм на Україні ХІХ–ХХ ст.: політичні програми та спроби їх реалізації // Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*. – Lublin, 1999. – S. 187–195; Його ж. *Федералізм та гасло солідарності слов'ян: ідеологія й політика // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 7: Збірник на пошану професора Ю. Сливки. – Львів, 2000. – С. 106–114.

¹¹ Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 46, кн. 2: *Історичні праці (1891–1897)*. І. Франко / – Київ, 1986. – 440 с.

¹² Слідами факту до суті. Говорить академік України професор Ярослав Ісаєвич // *Гомін (Варшава)*. – 1994. – 23 червня.

¹³ Ісаєвич Я. *Українсько-польські взаємини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків / Я. Ісаєвич // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996*. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 5–13; *Україна–Польща: важкі питання*. Т. 2: *Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках*. Матеріали II міжнародного наукового семінару істориків, Варшава, 22–24 травня 1997 р. – Варшава, 1998 (участь Я. Ісаєвича у дискусії. – С. 124, 136, 139, 143, 146, 151, 200, 204, 207–211, 223); *Україна–Польща: важкі питання*. Т. 3: *Матеріали III міжнародного наукового семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”*, Луцьк, 20–22 травня 1998 р. – Варшава, 1998 (участь Я. Ісаєвича у дискусії. – С. 8, 11, 13, 47, 51, 121, 232, 234, 235, 237, 242, 243, 246); *Україна–Польща: важкі питання*. Т. 4: *Матеріали IV міжнародного наукового семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”*, Варшава, 8–10 жовтня

періоду вчений не любив використовувати термін Друга Річ Посполита, вважаючи, що Польща 1917–1930 рр. не успадкувала традиції попередниці.

Коли ж польська сторона заініціювала вшанування 60-річчя трагедії поляків на Волині, Я. Ісаєвич взявся упорядковувати книгу “Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади” (Львів, 2003)¹⁴. У ній основну увагу приділено подіям на Холмщині – від акції нищення понад сотні православних церков у 1938 р. до масової депортації українського автохтонного населення в 1945–1947 рр. Проаналізовано також події 1943–1944 рр. на Волині, коли міжнаціональний конфлікт був найкривавішим. Історик доводить, що становище українського і польського народів під час війни було неоднаковим. Поляки вже понад 20 років мали визнану світом державу, легальним репрезентантом якої в роки окупації більшість їх вважали підпільні установи еміграційного уряду і підвладні йому збройні формування. Натомість Україна, яка опинилась в епіцентрі бойових дій велетенських армій, залишалась, як і раніше, не суб’єктом, а об’єктом історії. За володіння її землями змагалися більшовицька Росія (замаскована під псевдоінтернаціоналістський СРСР), нацистська Німеччина та її союзники (Угорщина, Румунія), Польща. Тільки під час війни виникла Українська повстанська армія – єдина збройна сила, яка тоді й потім боролася за самостійну Україну, проти всіх її ворогів. Хоч ця повстанська боротьба, підтримувана ілюзіями про неминучість зудару внаслідок війни СРСР та його західних союзників, була на той час безнадійною, саме незалежницький напрям виявився, в підсумку, визначальним чинником дальшої еволюції України. Відтак учений проводить аналогію з польськими повстаннями ХІХ ст., особливо з повстанням 1863 р.: попри відсутність шансів на успіх, традиції повстанського руху сприяли утворенню тієї ідеології, яка у відповідний момент відіграла вирішальну роль у відновленні державності.

Я. Ісаєвич вважав, що головними ворогами свободи польського й українського народів були ті ж поляки, які боролися за відновлення своєї держави, і тому самостійницькі течії в українському суспільстві мали підстави прагнути союзу. Однак, як відомо, не тільки не дійшло до реальної співпраці, а навпаки, спалахнув кривавий польсько-український конфлікт на західноукраїнських землях, не лише з боями між українськими і польськими збройними формуваннями, а й зі злочинними примусовими вигнаннями та жорстоким нищенням мирного населення.

Безпосередньою причиною непримиренності позицій національних військово-політичних сил обох народів, як і значної частини громадян, став, на думку Я. Ісаєвича, намір польського уряду боротися за включення до Польської держави

1998 р. – Варшава, 1999 (вступне слово, участь Я. Ісаєвича у дискусії. – С. 7, 34, 59, 61, 62, 151–152, 163, 165, 224–225, 228, 230, 234–236, 275–276, 289–291, 293, 295–299, 301, 302, 306, 308, 310); Україна–Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V міжнародного наукового семінару істориків “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”, Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. – Варшава, 1999 (участь Я. Ісаєвича у дискусії. – С. 7, 110, 113, 119, 206, 226, 329) та ін.

¹⁴ Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / [гол. ред. Я. Ісаєвич]. – Львів, 2003. – 813 с.

земель, на яких поляки залишалися меншиною. Вчений зауважив, що така орієнтація польського керівництва була зумовлена перебільшеною оцінкою власних можливостей і недооцінкою українців, що протистояли приєднанню українських територій до Польщі. Прагнення поширити свою державу за рахунок сусіда, якого вважали нездатним оборонитися, було донедавна загальноприйнятою засадою міжнародних відносин. Отже, не можна польську політику періоду війни вважати виявом якогось специфічно польського експансіонізму чи імперіалізму. З іншого боку, вважав історик, для українських незалежників пріоритетом не була приписувана польськими публіцистами “ворожнеча до всього, що польське”: протистояння з сусіднім народом ставало політичним завданням лише остільки, оскільки всі тодішні національно-політичні польські програми були ворожі ідеї самостійності й цілісності України. Водночас Я. Ісаєвич зауважив, що більшість провідників ОУН–УПА не усвідомили того, що перспектива встановлення більшовицько-російської гегемонії у Східній Європі визначала необхідність ставлення до Польщі як до стратегічного союзника. Інша річ, що й за наявності доброї волі до згоди, українцям було б важко домовитися з польськими лідерами, більшість яких не вважали українців рівноправним і важливим для Польщі партнером.

Серед чинників, що зумовили в роки нацистської окупації виняткову гостроту конфлікту, вчений називає соціальну та національну напруженість, спричинену як співвідношенням земельної та іншої власності в руках різних категорій населення, так і передвоєнною політикою Польської держави, а також свідоме роздмухування міжнародної ненависті німецько-нацистськими і російсько-більшовицькими чинниками.

Ярослав Дмитрович також вважав, що лише після відновлення суверенітету Польщі й появи на карті світу незалежної України, співпраця двох сусідніх держав і народів вперше вповні стала можливою. Українці повинні бути вдячними тим польським політичним колам і громадським структурам, які підтримали Україну на міжнародній арені. Така політика – в інтересах обох народів, в інтересах європейської і світової спільноти. Водночас він зауважив, що нагнітання емоцій довкола інтерпретації історії і щодо способу увічнення жертв конфлікту по обидва боки кордону негативно вплинуло на атмосферу добросусідства. Виникла загроза, що спорудження в Польщі реваншистських монументів і видання тенденційних книг може спровокувати подібні акції і в Україні. Далі вчений резюмує: треба докладати всіх зусиль для взаємного порозуміння, виховувати суспільство, особливо молодь, в такому дусі, щоби спогади про минуле не ставали на перешкоді співпраці та дружбі. Цю тематику нині розробляють Ігор Іллюшин, Андрій Боляновський, Богдан Гудь, Ігор Цепенда, Гжегож Мотика та ін.

Я. Ісаєвич вважав, що історія останнього сторіччя, негативні явища в польсько-українських відносинах часто були результатом взаємної недооцінки. До 1939 р. і під час Другої світової війни поляки не бачили потенційних можливостей України і вважали, що її інтересами можна безкарно нехтувати. Подібною була і помилка українських політичних сил, які не усвідомили значення Польщі як головного стратегічного союзника Української держави. І лише після 1991 р. добрі міждержавні взаємини стали, наголошує вчений, виявом розуміння корисності цих стосунків. Якщо розвиватиметься українсько-польська співпраця, а економічні й

політичні позиції України поліпшуватимуться, то негативні стереотипи, зумовлені однобічним тлумаченням історії, на його думку, не матимуть живильного середовища. Глибше взаємне пізнання, підкреслює вчений, – необхідна передумова усвідомлення, що минулих помилок не варто повторювати¹⁵.

І, наприкінці зауважу, що вказаний аспект проблеми, зокрема “негероїчні” сторінки історії, Ярослав Дмитрович відтворив на побутово-особистісному рівні, на рівні пам’яті (образів) його волинсько-галицької родини. Зокрема у спогадах (“Pro domo mea”), опублікованих у збірнику “Confraternitas”, він згадує розповіді мами Наталії Чабан (Ісаєвич) про квартирування в їхній стрийській хаті симпатичного панства Калітинських. Утім, як іронічно зауважила мати, ці “інтелігентні люди” “не хотіли, щоб я, трирічний хлопчик, говорив з їхньою Люцею по-українськи, бо вона, мовляв, псує собі акцент”¹⁶. “Зі справ міжнаціональних” Я. Ісаєвич згадав ще й таке: “На початку 1944 року у Стрию досить часто оголошувалися страти і вішали заложників. Бачу, – як сьогодні, надруковані трьома мовами – німецькою, українською і польською, списки взятих у заложники або розстріляних, де вказувалося рік народження, місце затримання і національність. І дуже добре пам’ятаю, як питав маму: “Чому національність завжди – “українець”, чому не розстрілюють когось іншого?”. Тепер розумію, що це були репресії за випадки, що діялися на селі, а села в тому районі були майже суцільно українськими. Так окупаційна влада намагалася залякати тих, хто становив більшість краю. У цьому контексті пригадую розповіді батьків про те, що там, де більшість були українці, діяла польська поліція, а там, де більшість була польська, німецькі нацисти воліли використовувати українську поліцію”. Такі побутові міжнаціональні зауваги можна побачити і в інших спогадах автора та його родини.

Як бачимо, наукові й аналітично-мемуарні публікації Я. Ісаєвича дають добру поживу для всестороннього аналізу українсько-польських відносин як на регіональному і всеукраїнському рівнях, так і в загальноєвропейському контексті. Їх взаємопізнання і аналіз дозволяють не лише глибше пізнати історію Центрально-Східної Європи, але й вийти на дорогу примирення наших двох народів і держав, як це нещодавно зробили поляки з німцями чи німці з французами. Спільний урок з подій минулого мусить засвоїти нинішнє покоління і передати його нащадкам.

¹⁵ Волинь і Холмщина... – С. 57–58.

¹⁶ Ісаєвич Я. Pro domo mea / Я. Ісаєвич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Львів, 2006–2007. – С. 15.